

„Železná opona“ jako české místo paměti¹

Václav Šmidrkal

Abstract: The article analyses the “Iron Curtain” as a Czech site of memory. The official communist narrative denied the Western term “Iron Curtain” and asserted the legalistic argumentation of “state borders protection” supported by nationalistic and ideological arguments. After the fall of the regime in 1989 and the opening of the state borders, the Western “Iron Curtain” paradigm was adopted by the democratizing Czech society whereas the communist narrative became marginalised. It did not disappear, though, and both interpretations, the “Iron Curtain” as a central part of the new mainstream discourse and the “state border protection” as a peripheral part of post-communist memory, have remained alive side by side.

Keywords: Czechoslovak State Borders; Cold War; Iron Curtain; Sites of Memory

Od vydání sedmisvazkového díla o francouzských místech paměti pod vedením Pierra Nory (*Lieux de mémoire*, 1984–1992) se tento historiografický přístup úspěšně přenesl i do jiných kontextů. Místa paměti se začala šířit nejen horizontálně (Německo,² Itálie,³ Nizozemsko,⁴ Dánsko⁵), ale i vertikálně.

- 1 Článek vznikl s podporou SVV 2012 č. 265 505. Za cenné rady při jeho zpracování autor děkuje Jaroslavu Kučerovi a dvěma anonymním recenzentům časopisu *Střed/Centre*.
- 2 ETIENNE FRANÇOIS, HAGEN SCHULZE (edd.), *Deutsche Erinnerungsorte*, sv. 3, München 2001–2002; MARTIN SABROW (ed.), *Erinnerungsorte der DDR*, München 2009.
- 3 I luoghi della memoria, dostupné na URL: <http://www.iluoghidellamemoria.it> [16. 3. 2012]. MARIO ISNENGHI (ed.), *I luoghi di memoria*, sv. 3, Roma 1997–1998.
- 4 N. C. F. VAN SAS (ed.), *Waar de blanke top der duinen: ein andere vaderlandse herinneringen*, Amsterdam 1995.
- 5 OLE FELDBÆK (ed.), *Dansk identitetshistorie*, sv. 4, København 1991–1992.

Vedle národních variací na francouzská místa paměti vznikají také pokusy o opuštění národního rámce kolektivní paměti. Jedním směrem jde toto úsilí „nahoru“, k transnacionálním⁶ a evropským místům paměti,⁷ druhým směrem badatelé sestupují na úroveň historických nebo soudobých regionů.⁸ Mimo to zkoušejí i různé smíšené formy jako např. binacionální německo-polská místa paměti.⁹ Heidi Hein-Kircher mluví dokonce o inflaci pojmu „místo paměti“ (*Erinnerungsort*), z kterého se mezitím stalo v německém jazykovém prostředí módní slovo a používá se i tam, kde se nehodí.¹⁰ Naopak v českém prostředí tento pojem ještě nezapustil hlubší kořeny a mimo odbornou obec může být dokonce zcela neznámý. Co jsou tedy *místa paměti*? Podle Etienna Françoise, předního badatele na tomto poli, jsou místa paměti „hmotné i nehmotné krystalizační body kolektivní paměti a identity“, které se „vyznačují nadměrným symbolickým a emocionálním rozsahem, jsou začleněny ve společenských, kulturních a politických zvyklostech a proměňují se v té míře, v jaké se mění jejich vnímání, osvojování, používání a přenášení“.¹¹ Metaforicky vyjádřeno, místa paměti jsou hvězdami ve vesmíru kolektivní paměti, jsou nejdůležitějšími body, k nimž se vztahuje kolektivní identita. Tím mají současně blízko ke kolektivně sdílené tradici nebo mýtu.

Železná opona jako místo paměti připomíná svou mnohvrstevnatostí cibuli, z níž lze odlupovat slupku za slupkou a nalézat nové a nové významy připisované tomuto fenoménu v různých kontextech. Je regionálním místem paměti pohraničních oblastí od severní Evropy až po Černé moře, je národním místem paměti desítek národů, je společným binacionálním místem paměti příhraničních oblastí a má svůj význam i jako evropské a globální místo paměti. Tento příspěvek věnuje pozornost jedné z těchto slupek – železné oponě jako českému místu paměti a jeho národním specifikům. Ačkoliv byla

6 JACQUES LE RIDER, MORITZ CSÁKY, MONIKA SOMMER (edd.), *Transnationale Gedächtnisorte in Zentraleuropa*, Innsbruck 2002.

7 PIM DEN BOER et al., *Europäische Erinnerungsorte*, 3 sv., München 2012.

8 MAREK CZAPLIŃSKI, HANS-JOACHIM HAHN, TOBIAS WEGER (edd.), *Schlesische Erinnerungsorte*, Görlitz 2005.

9 HANS HENNING HAHN, ROBERT TRABA (edd.), *Deutsch-Polnische Erinnerungsorte*, sv. 4, Paderborn 2012.

10 HEIDI HEIN-KIRCHER, Überlegungen zum Verhältnis von „Erinnerungsorten“ und politischen Mythen: Eine Annäherung an zwei Modebegriffe, in: *Erinnerungsorte, Mythen, Stereotypen un Europa*, edd. Heidi Hein-Kircher et al., Wrocław, 2008, s. 11.

11 ETIENNE FRANÇOIS, HAGEN SCHULTZE (edd.), *Deutsche Erinnerungsorte*, sv. 1, München, 2001, s. 18.

představa o železné oponě české společnosti známa a mohla být potvrzována na základě každodenní zkušenosti, explicitně byla v českém prostředí přijata až po demokratické revoluci v roce 1989. Komunistická diktatura, která podle Západu železnou oponu postavila, ji odmítala jako nepřátelskou pomluvu a prosazovala byrokratický pojem „ochrana státních hranic“ spojený s vlastní politikou paměti. Z těchto dvou přístupů se tak jednak rodí místo paměti železná opona a jednak jeho komunistický antipod. V jakém vztahu byly tyto dva póly během komunistické diktatury a jak se proměnily po roce 1989?

Pojem „železná opona“

Při hledání historických kořenů železné opony je možné postupovat třemi způsoby. Za prvé lze sledovat linii historie železné opony jako slovního spojení s konkrétním významem, za druhé jako metaforické představy a za třetí, potom co se význam metaforicky posunul a vrátil zpět do konkrétní roviny, jako hovorového označení způsobu zabezpečení státní hranice.

Z často citovaného výroku Winstona Churchilla se může mylně vyvozovat, že termín „železná opona“ vznikl až s poválečným rozdělením Evropy na americkou a sovětskou sféru vlivu. Churchill však ve svém projevu na univerzitě v americkém Fultonu dne 5. března 1946 termín „železná opona“ jako označení pro dělící linii mezi státy nově formované východní a západní Evropy nepoužil jako první, nýbrž ho výstižně, či dokonce vizionářsky kontextualizoval do reálií tehdejší mezinárodní politiky a vztahů západních spojenců se Sovětským svazem.¹²

Z hlediska historie pojmu šlo původně o slovní spojení používané od konce 18. století v divadelní praxi. Pojem označoval nehořlavou oponu, jež v případě požáru oddělila jeviště od hlediště, a bránila tak dalšímu šíření plamenů.¹³ V éře osvětlování divadelních prostor otevřeným ohněm a s tím spojenými zkušenostmi s ničivými požáry byla železná opona od poloviny 19. století zaváděna jako povinná bezpečnostní výbava divadel ve Francii, Německu i dalších evropských zemích.

V metaforickém významu uvádí Ignace Feuerlicht použití tohoto spojení pro označení nepřístupného zeměpisného území už na začátku dvacátého století

12 Text projevu viz WINSTON S. CHURCHILL, *The Sinews of Peace*, in *Churchill's "Iron Curtain" Speech Fifty Years Later*, ed. James W. Muller, Columbia 1999, s. 1–13.

13 DENNIS KENNEDY (ed.), *The Oxford Encyclopedia of Theatre & Performance*, Oxford 2005, s. 339.

– pojem se objevoval v angličtině, ruštině i němčině.¹⁴ Podobné metafory pro oddělení nebo nedostupnost jsou však známé už z nejstarších literárních textů. Například v Babylonském talmudu (8. století) se píše o „železné překážce“ (*mechitza shel barzel*), která neoddělí izraelský lid od jeho otce v nebi.¹⁵ V Churchillově pojetí použil podle Einara Haugena termín železná opona poprvé Joseph Goebbels v týdeníku *Das Reich* v únoru 1945, když varoval před spuštěním železné opony na území, které podle Jaltské konference měl obsadit Sovětský svaz.¹⁶ V souvislosti s vytvářením sovětské vlivové sféry ve střední a východní Evropě se metafora železné opony začala rychle šířit. Například Patrick Wright uvádí ve své knize kreslený vtíp na téma „opony“, který vyšel v *Evening Standard* 25. září 1945.¹⁷ Jak ukazuje krátké zamyšlení z časopisu *Naše řeč* z roku 1948, pojem železná opona v churchillovském smyslu byl v oběhu i v Československu.¹⁸ Ještě před vznikem železné opony jako fyzické bariéry poblíž státních hranic komunistických států s demokratickým světem tak vznikla železná opona jako představa o sovětské politice a novém rozdělení světa.

Vedle historie železné opony jako pojmu a představy se autoři snaží hledat také kořeny železné opony jako typu zabezpečení státní hranice. Jeden z pramenů uvádí, že první hranice ve stylu „železné opony“ byla pravděpodobně opevněna během první světové války mezi okupovanou Belgií a neutrálním Nizozemskem. Němečtí okupanti na ni postavili drátěný plot napájený elektřinou, aby zabránili útěkům Belgičanů do sousední země.¹⁹

Různé původy a použití pojmu železná opona však zastínila konotace, kterou pojmu přisoudil Churchill a která se díky hromadným sdělovacím prostředkům masově rozšířila. Pro většinu uživatelů existuje železná opona už jen jako *terminus technicus* spojený s rozdělením světa během studené války. Například Oxfordská encyklopedie divadla (2003) dokonce považuje za nutné čtenáře zvlášť upozornit, že v divadelní praxi byla „železná opona“ (vedle

14 IGNACE FEUERLICHT, A New Look at the Iron Curtain, *American Speech* 3/1955, s. 186–188.

15 Babylonian Talmud: Sotah 38, dostupné na URL: http://www.come-and-hear.com/sotah/sotah_38.html#PARTb [19. 1. 2012].

16 EINAR HAUGEN, The Background of „Iron Curtain“, *American Speech* 3/1951, s. 204. I. FEUERLICHT, A New Look..., s. 187.

17 PATRICK WRIGHT, *Iron Curtain: From Stage to Cold War*, Oxford, 2007, s. 377.

18 O. F. BABLER, Železná opona, *Naše řeč* 2–3/1948, dostupné na URL: <http://nase-rec.ujc.cas.cz/archiv.php?art=4071> [22. 3. 2012].

19 Iron Curtains of the First Kind, dostupné na URL: http://www.greatwardifferent.com/Great_War/Iron_Curtain/Iron_Curtain_01.htm [8. 1. 2012].

termínů jako „fire curtain“, „safety curtain“, „fireproof“) termínem, který byl v britské angličtině používán ještě před tím, než byl ve většinovém povědomí spojen se studenou válkou.²⁰

„Železná opona“ versus „ochrana státních hranic“

V interpretaci železné opony se v české kolektivní paměti střetávají dvě „vyprávění“. První z nich je „západní“ ve smyslu úhlu pohledu většiny demokratických zemí západního světa, druhý z nich „východní“ jako odraz oficiální rétoriky komunistických diktatur. Vykladači obou příběhů se přitom vzájemně obviňovali (a nadále obviňují) ze lži, propagandy a služebnosti vládnoucí politické síle.

Leitmotivem západního příběhu je ideál osobní svobody a boje s tyraní, která svobodu jedince omezuje, což bylo i jedním z klíčových poselství Churchillova fultonského projevu.²¹ V tomto duchu do něj zapadá představa železné opony, která jako plot koncentračního tábora omezuje občany v jejich základních lidských právech, mezi něž patří také svoboda pohybu. Povinností těch na druhé straně je boj proti této překážce, do níž se jako do symbolu zhušťuje negativní vnímání komunistických diktatur. Železná opona jako symbol a metafora pro nesvobodu pronikla hluboko do západního diskurzu o studené válce, od politiky přes populární kulturu až po historickou vědu. V tomto diskurzu tak měla železná opona jak význam fyzické překážky mezi státy, tak uzavřenosti zemí východního bloku.

Při pečlivějším zamýšlení však tato metafora železné opony funguje dobře pouze při pohledu z demokratického Západu na celek východní Evropy oddělený málo propustnou hranicí od zbytku kontinentu. Při pohledu zevnitř Československa by však odpovídala spíše metafora jednoho z baráků socialistického tábora, jehož dveře a okna byly přísně střeženy, a vycestování nebo přeshraniční kontakty, ať už v jakémkoliv zeměpisném směru, s sebou nesly, v závislosti na měnících se okolnostech, menší nebo větší obtíže. Na tuto skutečnost poukazuje například Alicja Wiatr ve studii o historii dvojího města Český Těšín/Cieszyn. V druhé polovině 80. let bylo pro občany Polska snažší

20 JOHN BARNES, Curtain, in *Oxford Encyclopedia of Theater and Performance*, ed. Dennis Kennedy, Oxford, 2003, s. 339.

21 K rozboru projevu viz FRASER J. HARBUTT, *The Iron Curtain: Churchill, America, and the Origins of the Cold War*, Oxford 1986, s. 183n.

vycestovat na Západ než do ČSSR, která se bránila „bacilu“ Solidarity a spekulativním nákupům polských turistů rušením malého pohraničního styku a zaváděním vízové povinnosti. Pád komunistických diktatur v obou zemích automaticky nenásledovalo usnadnění přeshraničních kontaktů. Vízová povinnost byla nastalo zrušena až na jaře roku 1991. Tisk tehdy psal o „posledním kusu železné opony“ v Evropě.²²

V oficiální „východní“ interpretaci se hovořilo o „ochraně státních hranic“, která ačkoliv se týkala všech úseků československé hranice, v případě hranice s kapitalistickými státy se zřetelně lišila množstvím přijatých bezpečnostních opatření i příslušnou propagandou od úseků se sprátenými socialistickými zeměmi. Ve stínu železné opony chyběl hranici mezi jednotlivými státy východního bloku dostatečný společenský dopad, který by jí zajistil výraznější vstup do kolektivní paměti. Její relativní otevřenost od poloviny 60. let, malý mezinárodněpolitický význam a minimální počty obětí způsobily, že tato hranice nebyla jedním ani druhým hraničním diskurzem studené války ideologizována ani výrazněji propagandisticky využita, a byla tak i se svými malými lidskými dramaty odsouzena k zapomnění.²³

Do roku 1989: „Ochrana státních hranic“

Oficiální příběh komunistické diktatury stavěl na legalitě a legitimitě opatření přijatých na státní hranici s kapitalistickými státy. Podle této interpretace nebyla zvýšená „ochrana státní hranice“ jednostranným a bezprecedentním opatřením, ale nutnou reakcí na zostřující se mezinárodní situaci. Pojem „železná opona“ se v oficiálních textech používal jen jako narážka na západní rétoriku. Například dokumentární film z roku 1961 určený pro propagaci Československé lidové armády v Polsku hovořil o „železné oponě“, kterou na hranici se Spolkovou republikou postaví československé vojenské letectvo všem nepřítelům.²⁴

22 ALICJA WIATR, Schlesien: Český Těšín und Cieszyn, in: *Stadt – Grenze – Fluss: Europäische Doppelstädte*, ed. Helga Schultz, Berlin 2005, s. 89.

23 Na problematiku cestování do „sprátené ciziny“ upozorňují narátoři v orálně historické studii PAVEL MŮCKE, „Před oponou, za oponou...“ aneb Obraz cizinců a cizích zemí v paměti dělníků a příslušníků tzv. pracující inteligence Československa sedmdesátých a osmdesátých let 20. století, in: *Obyčejní lidé...?! Pohled do života tzv. mlčící většiny*, ed. Miroslav Vaněk, Praha 2009, s. 196–197.

24 Vojenský historický ústav Praha (VHÚ), Sběrka filmů a filmových technologií, *Wojskowa Relacja Filmowa* (1961).

Státní hranice měla v komunistické diktatuře dvojí význam: bezpečnostní a ideologický. Podobně jako u ostatních států plnila funkci kontrolního bodu přeshraničních toků. Tato „vnitřní funkce“ hranice odpovídala poslání hranic jako místa, kde dochází k výkonu státní suverenity v souladu s ochranou zájmů státu a jeho obyvatel. Mezi ně patří ekonomické zájmy (cla, kvóty, kontrola kvality zboží), vnitřní bezpečnost (boj s organizovaným zločinem, vízová, azylová a migrační politika), ochrana veřejného zdraví (obchod s drogami, šíření nakažlivých chorob) a státně bezpečnostní cíle (ochrana proti špionáži).²⁵

V letech 1945–1948 byl obnovené československé státní hranici připisován, tak jako za první republiky, pouze národní význam. Byla hranicí mezi vlastním národním státem a jinými národními státy, s nimiž mělo Československo mnohdy vyhrocené vztahy. Vlastenecká interpretace související s obnovením československé svrchovanosti v pohraničních horách, které byly ztraceny na podzim roku 1938, zaznívala například ze scénáře krátkého vojenského dokumentárního filmu *Stráž pohraničí* z roku 1946: „Pevně stojí náš voják na hřebeni pohraničních hor, bezpečně střeží svobodnou vlast, jež se rozkládá pod horami.“²⁶ Vedle toho se objevovaly i pokusy o širší kontextualizaci československé západní hranice jako předělu mezi slovanskými a germánskými národy Evropy. Po únoru 1948 se však v souvislosti s prosazením komunistického režimu sovětského typu začal dosavadní vlastenecký pohled na státní hranici rozšiřovat o ideologický rozměr.²⁷

Hranice s demokratickými státy byla „třídní hranicí“ mezi světem kapitalistického vykořisťování a příprav na válku a „táborem socialismu a míru“. Podle dětské knížky o ochraně státních hranic šlo o hranici se státy, „ve kterých našly útočiště síly, které by chtěly náš krásný svět zničit“.²⁸ V komunistické optice v podmínkách studené války to tudíž nebyla jen státní hranice, ale také „frontová linie“ mezi dvěma znepřátelenými bloky. Dále v duchu souvazečnosti sovětského bloku nešlo v případě československé hranice se SRN

25 GERNARD KUNNERT, *Touristen aus EU-Drittstaaten als potentielle Terroristen?*, in: *Grenzen in Europa*, edd. Michael Gehler a Andreas Pudlat, Hildesheim, 2009, s. 261.

26 Vojenský ústřední archiv – Vojenský historický archiv (VÚA-VHA), f. MNO 1946, k. č. 87, *Stráž pohraničí*, scenario krátkého filmu o vojácích v pohraničních horách, napsal ppor. dr. K. M. Walló, s. 3.

27 K prolínání ideologické a nacionální argumentace viz MURIEL BLAIVE, *Frontière idéologique ou nationale: České Velenice, ville tchèque à la frontière avec l'Autriche, Vingtième siècle* 109/2011, s. 129–141.

28 VÁCLAV MÍKA, VLADIMÍR KOLEČKÁŘ, *Mladí strážci hranic*, Praha, 1982, s. 22.

a Rakouskem pouze o hranice Československa, ale o hranice celé socialistické soustavy. Československo tak mělo odpovědnost za jejich ochranu i vůči svým partnerům v rámci Varšavského paktu založeného v roce 1955.

Nový význam připisovaný státní hranici dostal svůj zdánlivě legální základ přijetím zákona na ochranu státních hranic dne 13. července 1951 (č. 69/1951 Sb.), který zaváděl vojskovou ochranu státních hranic Pohraniční stráží. V § 1 zákon stanovil: „K zajištění pokojné výstavby socialismu v naší vlasti je třeba účinně chránit státní hranice před pronikáním všech nepřátel tábora pokroku a míru. Ochrana státních hranic je proto povinností každého občana.“ Formulace byla sama o sobě spíše heslem z plakátu, než precizní právní formulací. Pohraniční stráž se přirozeně nezabývala jen „pronikáním nepřátel“ do Československa, jak se režim snažil svým občanům vštípit, ale ve stále větší míře byl důraz kladen na nekompromisní zastavení lidí, kteří chtěli československé území bez příslušných povolení opustit. „Porušit československé území“ tak bylo možné v obou směrech. Za nedovolené opuštění republiky byla trestním zákonem č. 86/1950 Sb. vyměřena sazba v rozpětí jeden rok až pět let.²⁹

„Kurýři“ či „agenti-chodci“, které z řad emigrantů vysílaly zpět do Československa v počáteční fázi studené války západní rozvědky, posloužili komunistickému režimu jako záminka k zostřené ochraně hranic a k rozpoutání propagandistické kampaně.³⁰ V duchu ideologického předobrazu boje proti „narušitelům“, kteří přes zelenou hranici pronikají s cílem škodit, zveličovala propaganda případy, kdy došlo k přestřelkám, během nichž zahynuli pohraničníci. Martin Pulec napočítal 11 případů, kdy byl pohraničník zastřelen osobou pokoušející se překročit státní hranici.³¹ V později založeném Muzeu Pohraniční stráže v Praze (otevřeno v roce 1965) byla jako memento vystavena sbírka zbraní, které byly zabaveny narušitelům hranic a které měly upomínat na bezpečnostní hrozbu zneškodněnou pohraničníky. Několik ozbrojených střetnutí tak pomohlo legitimizovat použití zbraně jako nutného prostředku obrany i do budoucna. Zatímco malé skupině pohraničníků, kteří „padli v boji“, se stavěly pomníky a skládaly pocty, o ostatních obětech se víceméně mlčelo.

29 Zákon č. 86/1950 Sb. § 95 odst. 1. Nový trestní zákon č. 140/1961 Sb. § 109 odst. 1 změnil sazbu na šest měsíců až pět let.

30 PROKOP TOMEK, *Na frontě studené války – Československo 1948–1956: výstava k 60. výročí zahájení zahraničního protikomunistického odboje*, Praha 2009.

31 MARTIN PULEC, *Organizace a činnost ozbrojených pohraničních složek: Seznamy osob usmrčených na státních hranicích 1945–1989*, Praha 2006, s. 109.

Vedle faktické ochrany hranice jako úzkého pruhu území na okraji republiky, obsahoval § 1 zmíněného zákona nárok na zahrnutí všech občanů do systému ochrany státní hranice. Svou institucionalizovanou podobu získal tento požadavek v pomocnících Pohraniční stráž organizovaných v příhraničních okresech. Šlo o oficiálně dobrovolně a bez nároku na odměnu organizované občany z pohraničních oblastí, kteří byli neuniformovanými spolupracovníky pohraničnicků. Jejich počty kolísaly mezi pěti až dvanácti tisíci členy.³² Jako nenápadní znalci místního prostředí pomáhali zadržovat podezřelé osoby a předávali je dál příslušným ozbrojeným složkám. Tak jako v jiných případech i zde platilo, že bez spolupráce s místním obyvatelstvem by účinnost práce pohraničnicků byla výrazně nižší.³³ Pro indoktrinaci mládeže kultem státní hranice byly v příhraničních oblastech v rámci Pionýrské organizace zakládány od 60. let oddíly Mladých strážců hranic, v nichž se děti a mládež pod vedením pohraničnicků cvičily v branných sportech a získávaly základní návyky potřebné pro odhalování nelegálních migrantů. Praktickým přínosem s možnými fatálními důsledky bylo předávání poznatků o podezřelých osobách, které pionýři zahlédli během pravidelné hlídkové činnosti.³⁴ V roce 1982 byl počet těchto oddílů odhadován na více než pět set s celkovým počtem téměř osm a půl tisíce dětí.³⁵ Mladí strážci hranic se tak společně s dospělými pomocníky postupně rozrostli na početně téměř stejnou sílu, jakou představovala sama Pohraniční stráž (viz Tabulka 1).³⁶

Tabulka 1: *Počty příslušníků Pohraniční stráže*

Rok	1953	1955	1968	1970
Celkem	18.337	23.163	15.639	16.056
<i>z toho vojáků základní služby</i>	<i>10.708</i>	<i>17.180</i>	<i>12.998</i>	<i>13.197</i>

Pramen: M. PULEC, *Organizace...*, s. 123–127.

Úspěšnost pohraničnické propagandy souvisela mimo jiné s její historizací. K tradicím Pohraniční stráže patřili Chodové, kteří byli ve středověku jako

32 M. PULEC, *Organizace...*, s. 161.

33 Pomocníci byli schopni svou činností zastavit až 25 % potenciálních narušitelů státní hranice. M. PULEC, *Organizace...*, s. 158–161.

34 V. MÍKA, V. KOLEČKÁŘ, *Mladí strážci...*, s. 50n.

35 Tamtéž, s. 1.

36 Více k problematice nejnověji viz PROKOP TOMEK, Ochrana státní hranice a Pohraniční stráž, *Historie a vojenství* 3/2011, s. 26–39.

ochránci hranic v oblasti Českého lesa osvobození od poddanských povinností. Bez ohledu na to, že až do roku 1918 žil český národ v Rakousku (resp. Rakousku-Uhersku), jehož hranice neměly pro Čechy národní význam,³⁷ chápala Pohraniční stráž Chody v duchu historických románů Aloise Jiráska z 19. století jako svoje předchůdce pečující o hranici mezi naším a cizím, českým a německým. V odkazu na Jiráskovy *Psohlavce* se rozlišovacím znakem nošeným na klopách uniformy Pohraniční stráže stala psí hlava.

Druhým opěrným bodem pohraničnických tradic bylo české národní trauma let 1938–1939. Nejdříve byla za obrovského úsilí vystavěna pohraniční opevnění, jež byla v době mobilizace v září 1938 obsazena armádou. Rozhodnutím velmocí na konferenci v Mnichově bylo však Československo vydáno Německu napospas a vláda se rozhodla pohraniční území bez boje odstoupit. Vojáci s pláčem opouštějí pevnosti bez jediného výstřelu patří k obrazům pokořených strážců hranic. Do stejné kategorie patří fotografie Němců vyvracejících staleté hraniční patníky a přemisťující je směrem do českého vnitrozemí. V interpretaci KSČ šlo o zradu vládnoucí buržoazie na vlastním lidu, který byl připraven se bránit. Jedinými, kdo podle nich nezradili, byly Sovětský svaz a KSČ.³⁸

Vlastenectví a věrnost komunistické straně se staly součástí *esprit de corps* Pohraniční stráže. Ochrana státní hranice byla promítnuta do ochrany celého pohraničního území, ochrany češství v po staletí německém, případně česko-německém prostoru. Nejen v letech 1966–1972, kdy byla Pohraniční stráž součástí Československé lidové armády, jí byl přisouzen také vojenský význam jako předsunutého postavení na hranici s pravděpodobným nepřítelem. Pohraniční stráž byla vyzbrojena i střední a těžkou vojenskou technikou a mohla v součinnosti s útvary armády plnit úkoly teritoriální obrany v pohraničním pásmu.³⁹ Západočeský kraj byl tak podle jednoho výukového filmu pro vojáky ČSLA „krajem ochránců západní hranice“.⁴⁰

Aktuálním pramenem ideologického odůvodnění, proč je nutné hranici „bděle střežit“, byla vedle stálého ohrožení ze strany NATO, jehož síly byly

37 ETIENNE FRANÇOIS, Einleitung: Grenzen und Grenzräume: Erfahrungen und Konstruktionen, in: *Die Grenzen als Raum, Erfahrung und Konstruktion*, Frankfurt am Main 2007, s. 7–8.

38 Tuto historizující legitimizační činnost Pohraniční stráže můžeme nalézt například v knize STANISLAV ŠEFRANÝ (ed.), *Dnem i nocí*, Praha 1986.

39 Pohraniční stráž za branné pohotovosti, dostupné na URL: <http://www.klub-pohranici.cz/ps.htm> [19. 1. 2012].

40 VHÚ, Sběrka filmů a filmových technologií, Kraj ochránců západní hranice (1983).

rozmístěny v Západním Německu, také panující vnitropolitická situace v SRN. Podle východní interpretace byl hybnou silou politiky v Západním Německu revanšismus, který znamenal touhu poraženého Německa po získání ztracených území na východě. Tyto nálady vycházely z vyhnaneckých svazů, které měly úzké vazby na konzervativní politické strany CDU/CSU. Ty odmítaly navazování diplomatických vztahů s východními zeměmi, odůvodňování Mnichovské dohody nebo uznání hranic na Odře a Lužické Nise. Strašák německého revanšismu dobře sloužil jako argument pro bezpečnostní politiku komunistického státu, a to dokonce i po ratifikaci východních smluv za vlády Williho Brandta na začátku 70. let. Komunistická propaganda dlouhodobě poukazovala na údajnou nezvládnutou nacistickou minulost, toleranci vůči organizacím bývalých příslušníků SS a wehrmachtu, činnost neonacistických skupin, protisovětskou orientaci nebo aktivity vojensko-průmyslového komplexu.⁴¹

Vliv na upevňování výše uvedených schémat v povědomí obyvatel měla vedle tiskové propagandy a různých veřejných manifestací za účasti pohraničnicků také umělecká díla jako oblíbený dobrodružný film Král Šumavy (1959) nebo i další méně či více povedené filmy, beletristická, výtvarná nebo hudební díla s námětem ochrany státních hranic.

Z perspektivy každodenního života občanů v komunistickém Československu nebyla problémem ochrana státních hranic jakožto soubor bezpečnostních opatření, nýbrž násilné zpretrhání vazeb se státy ležícími *před* železnou oponou, omezení obchodní a kulturní výměny, byrokratická regulace cestování včetně ponižujících kontrol na hraničních přechodech a bránění migraci za použití nejrůznějších donucovacích prostředků.

O okolním, zejména kapitalistickém světě se hovořilo jako o světě „venku“, o cestách, především na Západ, jako o cestách „ven“. Tíživé pocity bezmoci v některých občanech vyvolávalo vědomí, že z Československa není možné podle vlastního uvážení odejít a opět se do něj vrátit, ale buď nelegálně za riskantních okolností emigrovat a de iure se tak stát zločincem, nebo oficiálně zažádat o vystěhování s rizikem průtahů, šikany a nakonec případného zamítnutí ze strany státních orgánů. Rozhodnutí emigrovat patřilo k dobovým dilematům především těch, kteří se dostali do konfliktu s režimem, a jejich další život by pro ně v Československu byl neúnosný, což se týká hlavně dvou emigrantských vln po roce 1948 a 1968. Průběžně se pak o emigraci pokoušeli

41 Z řady českých i zahraničních dobových publikací srov. např. VLADIMÍR NOVÁK, *V pozadí je fašismus: Neonacismus a revanšismus v NSR*, Praha 1980.

občané, kteří neviděli v životě v komunistickém Československu další perspektivu, na druhou stranu se režim odmítáním vydání vstupních víz, nebo dokonce vynucenou emigrací pokoušel zbavovat nepohodlných osob (akce „Asanace“ proti signatářům Charty 77 na přelomu 70. a 80. let). Existovaly případy, kdy emigrací došlo k rozdělení rodin a část jejich členů zůstala dlouhá léta jako rukojmí režimu v Československu.⁴²

Pro obavy z emigrace, „ideologické diverze“ a hospodářské nevýhodnosti bylo v komunistickém státě omezováno cestování do zahraničí. Jak však upozorňuje Jan Rychlík, zahraniční cestování bylo omezeno už v období 1945–1948, které tím navázalo na válečnou praxi. Cesty, které neměly přínos pro stát nebo které nebyly hodny zvláštního zřetele, neměly být povolovány.⁴³ Po roce 1948 komunisté na jednu stranu téměř znemožnili individuální osobní kontakty s okolním, zejména kapitalistickým světem, na druhou stranu výběrově podporovali cesty do ciziny, které mohly mít hospodářský, kulturní, politický nebo sportovní přínos. V této situaci opět vzrostl význam cestovatelů, kteří tak jako v 19. století „cestovali za nás“, a jejichž cestopisné knihy byly náhražkou vlastních zážitků.⁴⁴

Na rozvoj masové zahraniční turistiky na Západě od počátku 50. let a s ním spojené vytvoření nového segmentu ekonomiky reagovaly se zpožděním i země východního bloku, které si v post-stalinistickém období uvědomovaly, že ekonomický přínos aktivního cestovního ruchu převyšuje bezpečnostní rizika a začaly lákat „devizové cizince“. Železná opona se tak částečně zprostoupnila, byť hlavně v jednom směru. Vlastní občané omezování cestování do ciziny pociťovali jako krivdu, neboť se stalo privilegiem, jehož přiznáním režim odměňoval a odnětím trestal. Zejména mládež vnímala omezení cestování jako jednu z hlavních nevýhod socialismu vůči kapitalismu⁴⁵ a podobně jako v NDR, kde ovšem byly podmínky k cestování do ciziny ještě o něco přísnější než v Československu, byla svoboda cestování do velké míry spojována s pojetím svobody vůbec.⁴⁶

42 Jeden konkrétní případ viz PAVLÍNA POŘÍZKOVÁ, *Rozdělení železnou oponou: příběh jedné rodiny ve vzpomínkách jejich příslušníků*, bakalářská práce FHS UK, Praha 2008.

43 JAN RYCHLÍK, *Cestování do ciziny v habsburské monarchii a v Československu*, Praha 2007, s. 27.

44 MICHAEL BOROVIČKA, *Velké dějiny země Koruny české: tematická řada Cestovatelství*, Praha – Litomyšl 2010, s. 623.

45 MARTIN FRANC, Cestování do ciziny, in: *Průvodce kulturním děním a životním stylem v českých zemích 1948–1967*, sv. I., edd. Jíří Knapík, Martin Franc, Praha 2011, s. 189.

46 RÜDIGER HACHTMANN, *Tourismus-Geschichte*, Göttingen 2007, s. 151.

Literární vědec Václav Černý hořce vzpomínal na dobu, kdy mu bylo zabráněno vycestovat, i kdyby se bylo jednalo o pracovní cestu: „Léta běžela, rostla kupní síla českého člověka, náš lid se nadšeně rozjezdil, brzo nebylo kadeřnice, aby se s Čedokem nepodívala na Akropol nebo do Španělska, někdy ze své skupiny i sběhla a zůstala tam. Jen já jsem nesměl, ani s Čedokem ne. Plných *osmnáct* let!“⁴⁷ Až do poloviny 60. let bylo v Československu cestování do zahraničí spíše výjimkou. V druhé polovině 60. let se cestování zjednodušilo, v letech 1968–1969 byly podmínky nejliberálnější. Tehdy se snížila politická a bezpečnostní omezení, nadále však existovalo výrazné devizové omezení, protože Státní banka československá nebyla schopna z důvodu nekonvertibility koruny uspokojit všechny žadatele o devizový příslib.⁴⁸ Zvýšení přeshraniční výměny během 60. let a usnadnění zahraničních styků do kapitalistických států bylo za normalizace chápáno jako chyba. Údajná nedostatečná ochrana západní hranice, která ohrožovala nejen bezpečnost Československa, ale i celého bloku, byla jedním z oficiálních důvodů intervence „varšavské pětky“ v srpnu 1968.⁴⁹ Podle normalizačního výkladu událostí roku 1968 byli pohraničníci v této době nuceni „nečinně přihlížet tomu, jak přes hraniční přechody cestují do Československa i do zahraničí statisíce osob bez potřebných záruk zajištění politických, ekonomických, ideologických, vojenských a bezpečnostních zájmů socialistického státu“.⁵⁰ Požadavek „neomezeného práva každého občana z našeho státu odejít a kdykoli se do něj vrátit“ byl normalizační garniturou odmítnut jako „netřídní“.⁵¹ Vedle toho se ale s normalizačním důrazem na konzumní socialismus masově jezdilo na dovolenou alespoň do evropských socialistických zemí.⁵² Cesty na Západ stejně jako jiné kontakty s kapitalistickou cizinou byly ovšem za socialismu dlouhodobě nedostatkovým zbožím.

47 VÁCLAV ČERNÝ, *Paměti 1945–1972*, Brno 1992, s. 438.

48 JAN RYCHLÍK, *Cestování do ciziny...*, s. 74–75.

49 Ačkoliv se nic takového ve skutečnosti nestalo, v „ruském pohledu“ na srpen 1968 zaznívá tento názor dodnes, srov. JOSEF PAZDERKA (ed.), *Invaze 1968: ruský pohled*, Praha 2011.

50 FRANTIŠEK WEIS (ed.), *Stručný přehled dějin Pohraniční stráže*, Praha 1986, s. 90–91.

51 TAMTÉŽ, s. 85.

52 JAROSLAV KUČERA, Der sozialistische Staat und die Kontakte seiner Bürger mit den „Brüderländern“, in: „Schleichwege“: *Inoffizielle Begegnungen sozialistischer Staatsbürger zwischen 1956 und 1989*, edd. Włodzimierz Borodziej, Jerzy Kochanowski a Joachim von Puttkamer, Köln – Weimar – Wien 2010, s. 365–378.

Po roce 1989: „železná opona“

Pád komunistických vlád na podzim 1989 znamenal na jedné straně demontáž hraničních bariér a odbourávání byrokratických překážek pro styk s cizinou, na druhé straně pak převzetí západních pohledů na studenou válku včetně komplexu představ spojených s železnou oponou. Přijetí do té doby západního diskurzu o železné oponě bylo součástí českého „návratu do Evropy“, čímž se v 90. letech označovalo vymanění se ze sovětského vlivu, přiblížení se západnímu modelu demokracie a zahrnutí střední Evropy do západních organizačních struktur.

Symbolickým okamžikem otevření demokratizujícího se Československa světu bylo společné přestřihávání drátěných zátarasů ministrem zahraničních věcí Jiřím Dienstbierem a jeho rakouským, potažmo západoněmeckých protějškem v prosinci roku 1989. Fotografie a televizní záběry slavnostního aktu připomínajícího osvobození nevolníků komunismu vstoupily do českých obrazových dějin. Dosavadní překážky pro rozvoj vztahů s kapitalistickými státy padly nebo byly zakrátko odstraněny. Objem aktivního i pasivního cestovního ruchu prudce vzrostl. Českoslovenští občané hasili žízeň po cestování na Západ, turisté ze Západu mohli začít v dosud nevídané míře objevovat tajemství Východu.

Ačkoliv zátarasy začaly být z hranic odstraňovány už v zimě roku 1989, Pohraniční stráž přestala plnit svou původní funkci a byla rozpuštěna v roce 1991 a situace na hranici se rychle normalizovala, trvalo ještě několik let, než se „železná opona“ prosadila jako společenské téma. Důvodem tohoto zpoždění byl chybějící zájem na celospolečenské tematizaci způsobený jednak konsenzuálním charakterem demokratické revoluce a jednak nedostatkem informací o tom, co se vlastně na hranicích komunistického Československa dělo. Amatérští i profesionální badatelé se postupně soustředili na dokumentaci technického a organizačního zabezpečení státní hranice, na výčet obětí železné opony a dokumentaci jednotlivých pokusů o její překonání.

Soudě podle publikační aktivity, potřebovala železná opona od svého fyzického konce k uzrání do podoby českého místa paměti zhruba patnáct let. Větší množství publicity je v českých zemích tématu věnováno až zhruba od roku 2004.⁵³ V roce 2005 začala Česká televize vysílat seriál Příběhy železné

53 Na Slovensku byla řada studií publikována zhruba již o čtyři roky dříve: JÁN ŠTAIGL, Ochrana štátnej hranice Slovenska po druhej svetovej vojne (1945–1950), *Vojenská história* 1/2000, s. 53–78. JÁN ŠTAIGL, Ochrana štátnej hranice Slovenska v rokoch 1950–1966, *Vojenská história* 3–4/2000, s. 53–78; LUBOMÍR MORBACHER, TEODOR PEKARKOVIČ, Ilegálne

opony (celkem 39 dílů), z nichž některé vyšly také v knižní podobě.⁵⁴ Vedle Úřadu dokumentování a vyšetřování zločinů komunismu (ÚDV), který umožnil napsání a vydání podrobné dokumentace,⁵⁵ podpořil zrychlení badatelského úsilí vznik Ústavu pro studium totalitních režimů (ÚSTR) a Archivu bezpečnostních složek v roce 2007.⁵⁶ Na šíření výsledků bádání se podílejí také neziskové organizace jako Člověk v tísni s projektem o československých dějinách určeným pro školy.⁵⁷ Jedna z učebních sad věnujících se železné oponě obsahuje několik dílů televizního seriálu Příběhy železné opony a metodický materiál, jak se seriálem s žáky středních škol, případně vyšších ročníků škol základních pracovat. V souvislosti s dílem Žaluji o Ludvíku Hlaváčkovi (1911–2005), který byl vysokým důstojníkem v komunistickém bezpečnostním aparátu a iniciátorem elektrifikace drátěných zátarasů na hranici, si žáci mají „uvědomit [...] rozsah porušování lidských práv a svobod totalitním režimem, pochopit pojem totalita, nebezpečí totalitního zřízení a totalitních praktik a představit si typ člověka, který využívala Státní bezpečnost“.⁵⁸ Jiný metodický materiál pro učitele dějepisu doporučuje hovořit o socialistické diktatuře ve vztahu k hraničnímu režimu jako o „jednom velkém lágru“.⁵⁹ Pád železné opony jako zvláště významné události je i námětem činnosti některých občanských sdružení. Hlavním tématem je pro občanské sdružení Opona, o. p. s., které bylo založeno v roce 2007 a jehož cílem je „oslavování konce totality“ a „varování před jejími nástrahami a možnými formami návratu“.⁶⁰ Do para-

úteky z Československa v letech 1948–1989, in: *Zločiny komunizmu na Slovensku 1948–1989*, díl I, Prešov 2001. TÍŽ, Zoznam usmrtených na hranici, in: *Zločiny komunizmu na Slovensku 1948–1989*, díl II, Prešov, 2001.

54 LUDĚK NAVARA, *Příběhy železné opony*, Brno, 2004, TÍŽ, *Příběhy železné opony 2*, Brno, 2006; TÍŽ, *Nové příběhy železné opony*, Brno 2007.

55 M. PULEC, *Organizace a činnost ozbrojených pohraničních složek: Seznamy osob usmrtených na státních hranicích 1945–1989*, Praha 2006.

56 Viz PAVEL VANĚK, *Pohraniční stráž a pokusy o přechod státní hranice v letech 1951–1955*, Praha 2008. PAVEL VANĚK, *Vojenská kronika 4. znojemské pohraniční brigády 1945–1955*, Praha 2009.

57 „Jeden svět na školách“, dostupné na <http://www.jedensvetnaskolach.cz> [6. 1. 2012].

58 MAREK VÝBORNÝ, Příběhy bezpráví – možnosti prezentace „železné opony“ ve výuce dějepisu, s. 4, dostupné na URL: http://www.jedensvetnaskolach.cz/download/pdf/jnspspdfs_463.pdf [23. 3. 2012].

59 PETR ŠIMÍČEK, Železná opona jako téma ve výuce – možnosti přístupu, dostupné na URL: <http://www.moderni-dejiny.cz/clanek-zelezna-opona-jako-tema-ve-vyuce-591/> [6. 1. 2012].

60 Obecně prospěšná společnost Opona, dostupné na URL: <http://www.oponaops.eu/opona/cs/o-nas/opona> [6. 1. 2012].

digmatu železné opony zapadá i iniciativa tohoto sdružení z roku 2011 na přejmenování pražského ruzyňského letiště na Letiště Ronalda Reagana, protože se podle autorů návrhu zasloužil o vítězství ve studené válce a existenci svobodného a demokratického Československa, za což se mu zatím „od nás nedostalo žádného poděkování“.⁶¹ Bez ohledu na skutečnost, že se po americkém prezidentovi už jmenuje od roku 1998 letiště ve Washingtonu, trval návrh na symbolickém významu pojmenování největšího letiště někdejšího komunistického Československa po cizím politikovi, který se podle sdružení významně zasloužil o to, že nyní je možné z Ruzyně svobodně cestovat po celém světě.

Vzpomínání na železnou oponu se tak po roce 1989 dělí do třech hlavních rovin. Martyrologická rovina se soustředí na pietní vzpomínku na nejméně 280 lidí, kteří prokazatelně zahynuli při pokusu o přechod západní hranice v období komunistické diktatury (únor 1948 – listopad 1989).⁶² Kolem 650 ztracených pohraničnických životů bývá v této souvislosti připomínáno pouze v sumarizované formě – jejich jmenný seznam s podrobnějšími informacemi o jednotlivých případech neexistuje. Zajímavé také je, že minimálně 81 mrtvých,⁶³ kteří zahynuli při přechodu hranice mezi květnem 1945 a únorem 1948, tj. v době třetí republiky, stojí mimo paměť obětí státní hranice, protože mezi těmito mrtvými a komunistickým režimem není zřejmá korelace.⁶⁴ Vedle toho existuje mezi oběma interpretačními rámci rozpor v otázce, kdo byli lidé, kteří utíkali přes „zelenou hranici“. Zatímco komunistická moc usilovala o budování obrazu lidí, kteří překračují ilegálně hranice, jako třídních nepřátel, dobrodruhů nebo v lepším případě poblouznilců, v obrazu železné opony jde o nepříliš diferenciovanou skupinu lidí, jejichž společným zájmem bylo utéct do „svobodného světa“. S tím souvisí i další rovina, kterou je ideologizovaná představa o železné oponě. V tomto ohledu je srozumitelným symbolem zla komunistického režimu a svou nesmlouvavostí, krutostí a prolitou krví jedním z případů, který dokládá představu o totalitním mocenském nároku komunistické vlády. Do této oblasti spadá narativ o útěcích přes železnou oponu

61 V roce 2011 připomeneme dvě zásadní výročí, dostupné na URL: <http://www.oponaops.eu/opona/cs/projekty/540/819> [6. 1. 2012].

62 M. PULEC, *Organizace a činnost...*, s. 173.

63 Tamtéž, s. 283–291.

64 K dokumentačnímu projektu ÚSTR viz LUBOMÍR MORBACHER, TEREZA MAŠKOVÁ, *Oběti československé železné opony 1948–1989, Paměť a dějiny* 3/2011, s. 119–120.

jako o cestě „za svobodou“.⁶⁵ Navíc tento přístup orientující se na jednotlivé biografie zvláště kontrastuje se soudobou situací Česka ležícího od prosince 2007 uvnitř schengenského prostoru, kde kontroly na státních hranicích byly zrušeny a je možné je překračovat prakticky kdekoli a kdykoli. Tím dějiny státní hranice dospěly ke svému zdánlivému liberálně demokratickému „konci“ ve smyslu úvah Francise Fukuyamy.⁶⁶ Vstup do schengenského prostoru je tak pro některé pamětníky „tečkou za dosti děsivou historickou etapou“, protože „teprve teď se při cestě na Západ cítím svobodný“.⁶⁷ Třetí rovina je amatérský zájem o dějiny ochrany státní hranice, který je praktikován pamětníky, často někdejšími vojáky základní služby. Je odrazem jejich vlastních vzpomínek na vojenskou službu na hranici, která je mnohdy v rozporu s interpretacemi nabízenými soudobou publicistikou. Jako médium jim slouží internetové weby a diskuzní fóra.⁶⁸ Existují také muzea Pohraniční stráže vzniklá ze soukromé iniciativy těch, kteří sloužili na státní hranici.⁶⁹ Odlišný úhel pohledu většinou vyplývá už z názvu muzeí: zatímco pohraničníci-pamětníci upřednostňují jimi zažité pojmy jako Pohraniční stráž, muzea, která usilují o kritičtější přístup k tématu, se v názvu odvolávají na železnou oponu.⁷⁰

Nejvýznamnějším institucionalizovaným nositelem někdejší oficiální paměti se po roce 1989 stala Komunistická strana Čech a Moravy a od roku

65 Jako vyprávěcí rámec viz IVO PEJČOCH, *Hrdinové Železné opony: útoky do svobodného světa s pomocí neobvyklých technických prostředků v letech 1949–1989*, Cheb 2008; TÝŽ, *Přechody přes železnou oponu: příběhy odvážlivců, kteří se rozhodli riskovat a odejít přes důkladně zabezpečené a strážené hraniční pásmo*, Cheb 2011. LUDĚK NAVARA, *Abeceda komunistických zločinů: Železnou oponu nepřešel ani v balonu*, dostupné na URL: http://zpravy.idnes.cz/abeceda-komunisticky-zlocinu-zeleznou-oponu-neprekel-aniv-balonu-13g-/domaci.aspx?c=A090626_191734_domaci_jw [6. 1. 2012]; knižně také LUDĚK NAVARA, JOSEF ALBRECHT, *Abeceda komunismu*, Brno 2010.

66 FRANCIS FUKUYAMA, *Konec dějin a poslední člověk*, Praha 2002.

67 ADAM DRDA, *Hranice aneb Pozdní konec Železné opony*, in: *V komunismu jsme žít nechtěli: Další příběhy z rozhlasového pořadu Příběhy 20. století*, edd. Adam Drda, Mikuláš Kroupa, Praha 2009, s. 189–191.

68 Jedním z obsáhlých pamětnických weblogů psaným bývalými pohraničníky je například <http://pohranicnik.bloguje.cz/>.

69 Bývalí pohraničníci vybudovali v letech 1992–2003 „Soukromý pohraniční skanzen“ v Borovanech u Českých Budějovic. Muzeum Pohraniční stráže a SNB provozuje v Kovalovicích-Osíčanech na Prostějovsku důchodce, který sloužil u Pohraniční stráže na začátku 60. let.

70 Muzeum Železné opony ve Vyšším Brodě (otevřeno v roce 2009), Muzeum železné opony ve Valticích (otevřeno v roce 2011) nebo Muzeum železné opony v Rozvadově (otevřeno v roce 2011), které je skromnější variantou za velkolepý neuskutečněný projekt Muzea železné opony na Kvildě.

1992 zejména Klub českého pohraničí (KČP), v jehož rámci existuje od roku 1997 sekce ochránců československých státních hranic. Hlavním cílem tohoto občanského sdružení je „ochrana českých zájmů v pohraničí“ v duchu hesla klubu „Jen zůstane-li naše pohraničí české, zůstane českou i celá naše vlast.“ V jeho stanovách mimo jiné stojí, že „čerpá sílu a povzbuzení v činech hrdinů domácího i zahraničního antifašistického národně osvobozenického boje, ale i v jednání a činech statečných ochránců našich státních hranic od legendárních Chodů, přes příslušníky Stráže obrany státu, Finanční stráže až po příslušníky pohraničních útvarů SNB a Pohraniční stráže a orgánů ochrany státních hranic Československa“.⁷¹ Jeho členská základna se pohybuje kolem šesti tisíc lidí.⁷² Část členstva tvoří někdejší pohraničníci, jejich pomocníci a civilní obyvatelstvo pohraničních okresů. Ministerstvo vnitra zmínilo ve výročních zprávách o extremismu v České republice několikrát KČP mezi levicovými extremistickými organizacemi (naposled v roce 1999).⁷³ Klub chápe období železné opony jako integrální součást historie ochrany hranic a nesouhlasí s jejím vytýkáním před závorku jako zvláštního případu. Usiluje o uctění památky pohraničníků, kteří podle nich „plnili svou vlasteneckou povinnost“, „nasazovali život“ a „nezpronevěřili se služební přísaze“. Vedle nesouhlasu s členstvím Česka v NATO a v EU a navazováním užších vztahů s Německem, usilují také o prosazení svých názorů na minulost ve veřejné historické paměti.

V duchu někdejšího kánonu tradic si KČP stále připomíná výročí popravy Jana Sladkého-Koziny⁷⁴ (tj. chodskou tradici), ochranu československé hranice v krizovém roce 1938 nebo boje proti „banderovským tlupám na Slovensku“ v poválečném období.⁷⁵ Beletristické knihy pohraničníků-spisovatelů jako *Na hranici světů*⁷⁶ Jana Baara nebo *Hraničářská čest*⁷⁷ Milana Duška navazují na tradici estetizace a heroizace práce pohraničníků. Bývalí pohraničníci se snaží i o publicistické zpracování svých zkušeností.⁷⁸ Jako „kontroverzní“ se v tomto

71 Stanovy Klubu českého pohraničí, dostupné na URL: http://www.klub-pohranici.cz/dokumenty_soubory/stanovy_kcp.pdf [6. 1. 2012].

72 JAN GEBERT, Kluci od čáry, *Pátek Lidových novin* 22. 10. 2010, s. 14n.

73 Zpráva o problematice extremismu na území České republiky v roce 1999, dostupné na URL: <http://aplikace.mvcr.cz/archiv2008/extremis/1999/index.html> [6. 1. 2012].

74 Není-li pomoci aneb Vzpomínka na Jana Sladkého Kozinu, *Haló noviny* 2. 10. 2010, s. 12.

75 Slavnostní večer k výročí bojů proti banderovským tlupám se uskuteční v plánském kině, *Tachovský deník*, 30. 11. 2010, s. 3.

76 JAN BAAR, *Na hranici světů*, Ústí nad Orlicí 2011.

77 MILAN DUŠEK, *Hraničářská čest*, Ústí nad Orlicí 2010.

78 LUDĚK KOZLOVSKÝ, *Na čáře v Dolním Dvořišti „Dolňáku“*, Ústí nad Orlicí 2009.

milieu jeví kniha bývalého pohraničníka Ludka Kozlovského o „proryvech“, tj. o zdařilých útěcích na československo-rakouské hranici.⁷⁹ Ty prezentuje jako politováníhodné události, „protože ne vždy bylo v silách pohraničníků jim zabránit“.⁸⁰ Některé z nich byly přímo kaňkami na pohraničnické cti, pokud do zahraničí zběhl příslušník Pohraniční stráže. Syntetickým pojednáním je kniha *Ve šlépějích Chodů*⁸¹ vydaná KČP v roce 2010. Je jakousi přepracovanou verzí pozdně normalizační knihy *Stručný přehled dějin Pohraniční stráže*⁸² z roku 1986 a z části se překrývá i autorský kolektiv. Rozhodujícím způsobem se však obě knihy podobají argumentací a zastávanými stanovisky. Společným jmenovatelem jim je potřeba nabídnout „objektivní svědectví“ (sic!) o tom, jak to z pohledu pohraničníků na hranicích doopravdy bylo. Někdejší pamětníci z řad pohraničníků tak „svá svědectví nabízejí všem, kdo si chtějí vytvořit objektivní obraz o každodenním životě a službě pohraničníků, která je současnou dobře placenou režimní historiografií a publicistikou zkseslována a hanobena. Jenže pravda i tentokrát zvítězí, i když to bude možná dlouho trvat.“⁸³ Zatímco demokratická paměť usiluje o doložení singularity železné opony a její kauzální souvislosti s komunistickým režimem, autoři z řad bývalých pohraničníků zasazují ochranu státních hranic do historického kontextu před komunistickou diktaturou⁸⁴ nebo o hledání jejích paralel v současnosti (zeď mezi Izraelem a Palestinou, plot mezi USA a Mexikem, opevnění korejsko-korejské hranice).⁸⁵

Spor „železná opona“ versus „ochrana státních hranic“ dostává svou materializovanou podobu i v oblasti memoriálové kultury.⁸⁶ KČP odmítá uctění památky narušitelů, ať už samostatně nebo pod kompromisním společným jmenovatelem „obětím železné opony“, a trvá na nutnosti vhodným způsobem připomenout „strážce hranic“. Pomníky jako Památník obětem železné opony odhalený ve Svatém kříži u Chebu v roce 2006, který obsahuje pouze výčet jmen zahynulých „narušitelů“, je pro KČP nepřijatelný. Jejich vlastní

79 TÝŽ, *Proryvy – útěky na státní hranici ČSSR s Rakouskem*, Ústí nad Orlicí 2010.

80 Tamtéž, s. 5.

81 *Ve šlépějích Chodů*, Praha 2010.

82 F. WEIS (ed.), *Stručný přehled...*

83 STANISLAV LAMAČ, JAN BAAR a kol., *Sloužili jsme v Pohraniční strážce*, Praha 2007, s. 6.

84 *Ve šlépějích Chodů*, Praha 2010, s. 106–107.

85 S. LAMAČ, J. BAAR a kol., *Sloužili jsme...*, s. 12n.

86 Přehled pomníků je možné nalézt v elektronické databázi Ústavu pro soudobé dějiny <http://www.pametnimista.usd.cas.cz/>.

snahy však narážely na neúspěchy. Pokus o postavení pomníku padlým pohraničnickům v Poběžovicích iniciovaný KČP odmítlo zastupitelstvo 23. března 2007.⁸⁷ V Domažlicích vedl KČP spor o návrat sochy pohraničnicka se psem do veřejného prostoru, kde v letech 1965–1990 stála. Původně byla odhalena při Chodských slavnostech a pohraničníci na její vytvoření uspořádali sbírku. Autorem sochy byl akademický sochař Zdeněk Němeček, její podstavec vytvořil architekt Jan Kaplický. Záhy dostala socha přezdívku „golem a prasátko“.⁸⁸ Zastupitelstvo města návrh rovněž odmítlo. KČP však uspěl na Cínovci v Krušných horách, kde byl v roce 2008 odhalen pomník padlým ochráncům československých státních hranic. Nacionalisticky orientovanou slavnost zorganizoval KČP, pozemek pro pomník poskytnul jeden ze sympatizantů.⁸⁹ O vztyčení sochy usilují pohraničníci i v Aši, kde by se dokonce měla stát součástí plánovaného muzea pohraniční stráže.⁹⁰ U příležitosti 60. výročí přijetí Zákona na ochranu státních hranic se v roce 2011 KČP povedlo v Krásné u Aše odhalit „pomník všem ochráncům státní hranice Československé republiky od roku 1918 do roku 1992“.⁹¹

V oblasti právních norem týkajících se částečně i vyrovnávání se s historií železné opony došlo nedávno k významnému posunu ve vztahu k třetímu odboji a jeho definici. K zákonu č. 198/1993 Sb. o protiprávnosti komunistického režimu a o odporu proti němu, kterým byl paušálně uznán jako „legitimní, spravedlivý, morálně oprávněný a hodný úcty“, přibyl dlouho diskutovaný zákon č. 262/2011 Sb. o účastnících odboje a odporu proti komunismu, který mimo jiné priznal „agentům-chodcům“ či „kurýrům“ možnost požádat o status válečného veterána, který je právně postaví na roveň účastníkům prvního a druhého odboje. Na druhou stranu poměrně neúspěšné zůstává soudní vyrovnávání s někdejšími strážci železné opony. Do roku 2005 před soudem stanulo 18 bývalých pohraničnicků, 16 bylo zproštěno obvinění, dva byli odsouzeni (18 měsíců nepodmíněně, 20 měsíců podmíněně na dva roky).⁹² V roce 2007 dostali tříletý

87 EVA TICHÁ, Pomník pohraničnickům nechceme!, *Mladá fronta Dnes* 24. 3. 2007, s. 3.

88 JITKA ŠRÁMKOVÁ, Pohraničník-Golem rozvášňuje lidi z Domažlicka, *Mladá fronta Dnes (Plzeňský kraj)* 7. 8. 2010, s. 2.

89 Pohraničníci odhalili pomník, *Teplický deník* 29. 10. 2008, s. 3.

90 Ašské muzeum pohraniční stráže – má jít o poučení nebo poutní místo?, *Chebický deník* 11. 3. 2010, s. 1.

91 PETR NOVÁK, Pomník ochráncům hranic, 4. 7. 2011, dostupné na URL: <http://www.halonoviny.cz/articles/view/223528> [6. 1. 2012].

92 MARTINA MACKOVÁ, JINDŘICH ŠÍDLO, Střelba na hranicích není promlčena, *Hospodářské noviny* 10. 11. 2005, s. 2.

podmíněný trest s odkladem na tři roky tři bývalí pohraničníci.⁹³ České soudy zkoumají legalitu jednání pohraničníků a „narušitelů“ podle tehdy platných zákonů a dalších předpisů. Kromě několika očividných pochybení je většina případů pro soudní projednání nedoložitelná. Narozdíl od německé praxe (*Mauerschützenprozesse*) nebyl nikdo souzen za politickou vinu spojenou se střelbou na hranicích, budováním elektrických zátarasů, výcvikem a použitím služebních psů.⁹⁴ Pro bývalé pohraničníky jsou však tyto pokusy o soudní vyrovnání se s minulostí podníceny „prorežimními médii, [která] zahájila pomlouvačnou kampaň směřující k hanobení služby pohraničníků při ochraně státních hranic Československa“.⁹⁵ V jejich rétorice je sice „politováníhodné“, že na hranici umírali lidé, dělo se tak však proto, že nerespektovali tehdy platná „pravidla“.⁹⁶

Závěr

Komunistická „ochrana státních hranic“ i demokratická „železná opona“ představují dva více či méně ideologizované póly, kolem nichž krystalizuje česká kolektivní paměť o hranicích komunistického státu. Pro Západ byla v době studené války železná opona spojována s komunistickou vládou, nikoli se státem. Československo mohlo v představách Západu existovat i po pádu železné opony a vlády komunistů. Komunisté však ochranu státních hranic ospravedlňovali jak ideologickým, tak národním zájmem: bez bezpečných hranic by podle nich byl ohrožen nejen socialismus, ale také samotná československá státnost, třeba ve smyslu „mnichovského komplexu“.

Železná opona tak zůstává rozdělujícím místem české paměti. Na jedné straně dožívá heroický diskurz z doby komunistické diktatury o narušitelích a ochráncích státní hranice zajišťujících „klid k práci“ ve vnitrozemí, na straně druhé se etabloval martyrologický a totalitární diskurz přeobsazující někdejší role pachatelů, obětí a hrdinů podle paradigmatu železné opony. Ačkoliv je železná opona původně zjednodušenou a na Západě vyvinutou představou

93 Bývalí pohraničníci dostali tříletou podmínku, dostupné na http://www.tyden.cz/rubriky/domaci/byvali-pohranicnici-dostali-troletou-podminku_27585.html [6. 1. 2012].

94 ZDENĚK KÜHN, Střelba pohraničníků na komunistických hranicích a její judikatorní reflexe na český a německý způsob, dostupné na URL: <http://jinepravo.blogspot.com/2008/11/stelba-pohranik-na-komunistickch.html> [6. 1. 2012].

95 *Ve šlépějích Chodů...*, s. 262.

96 Tamtéž, s. 106.

o uzavřenosti komunistických států a o vztazích mezi Západem a Východem, úspěšně se prosadila a etablovala jako české místo paměti. Je jedním z míst paměti, na nichž je postavena historická identita obnovené demokracie v Česku, a také jedním z důležitých symbolů poražené komunistické vlády. Lze zatím jen odhadovat, do jaké míry mělo přijetí diskurzu o „železné oponě“ po roce 1989 tmelící funkci při vytváření nového myšlenkového konsenzu, jak o něm uvažuje v závěru své knihy o pádu komunismu v Československu Michal Pullmann.⁹⁷

Ochraně státních hranic proti vnějšímu nebezpečí jako nezbytné formě výkonu státní suverenity a ozbrojeným složkám vykonávajícím tuto funkci může být ovšem i v demokracii připisována určitá společenská prestiž. Jeden z manažerů letecké společnosti Swiss International Airlines se tak hrdě může hlásit ke svému otci-pohraničnickovi, který vykonával zodpovědné povolání ochrany švýcarského vnitrozemí před bezpečnostními hrozbami zvenčí.⁹⁸ Logika pohraničního režimu zavedená v Československu po únoru 1948 si však kladla absolutistický nárok na kontrolu přeshraničních pohybů a tento zájem zastínil i otázku ochrany lidského života. Komunistický diskurz na jednu stranu heroizoval pohraničnický a snažil se do ochrany hranic zapojit i velké množství civilního obyvatelstva, na druhou stranu zamlčoval lidská dramata, která se odehrávala na státní hranici a skrýval je za fráze o „naprostém odhodlání zvítězit nad třídním nepřítelem“.⁹⁹ Napětí mezi soudobým diskurzem a antidiskurzem o železné oponě tak zvyšují počty lidí, kteří při jejím překonávání (nejméně 280, z toho 88 cizinců) nebo její ochraně (nejméně 650, v přímém boji s narušiteli na hranici ovšem pouze 11) přišli o život.¹⁰⁰

Aplikací schengenského *acquis* se od konce roku 2007 odpovědnost za ochranu vnějších hranic přesunula z českého území na okrajové části Evropské unie. Mohutné ploty kolem španělských exkláv v Maroku, zprávy o uprchlících, kteří při cestě na evropský kontinent přišli o život a kritika agentury Evropské unie Frontex z řad lidskoprávních organizací dávají tušit, že problém státních hranic je stále aktuální a nenáleží jen historii, tak jak by

97 MICHAL PULLMANN, *Konec experimentu: Přestavba a pád komunismu v Československu*, Praha 2011, s. 226–227.

98 MONICA FILTHAUT, 5 questions for Paul Estoppey, *Swiss Magazine* 9/2011, s. 10.

99 FRANTIŠEK ŠÁDEK, *Obránce hranic* [sleevenote gramofonové desky], Praha 1975.

100 M. PULEC, *Ochrana...*, s. 109, s. 173.

se z české perspektivy mohlo zdát.¹⁰¹ Češi se nicméně od roku 1989 dostali na příjemnější stranu této hranice – na stranu, odkud se neutíká, ale naopak se řeší problém s těmi, kteří chtějí přijít.

Summary

The “Iron Curtain” as a Czech Site of Memory

Václav Šmidrkal

The “site of memory” refers to the work of Pierre Nora and his followers. It claims that the collective memory crystallizes around certain historical points that bear especial importance for the presence. Amongst the sites of memory of the Czech nation belongs also the “iron curtain” that is specific as a *divisive* site of memory. One narrative represents under the catchword “iron curtain” the Western symbolic image of the European communist dictatorships and their relations to the West. The history of the term goes back far before Winston Churchill’s speech at Fulton in 1946, but it was this very speech that coined this term as a description for the Soviet sphere of influence, sealing off its satellites from the rest of Europe.

The communist propaganda machinery denied this point of view and insisted on its own interpretation: the right to protect the state territory against intruders and enemies. Besides nationalist and ideological arguments, it served itself with historical argumentation that included the communist border protection into a broader context. Moreover, the communist regime tried to include as many citizens as possible into the effort to protect the state borders, be it through special organisations (Border Guard Helpers) or through general calls for vigilance. The “killed in action” border troops were honoured as heroes and victims of the Cold War, whereas defenceless people killed while crossing or passing by the border should have been forgotten. Thus the state border protection as a site of memory was fabricated during the communist times by its dictatorial means of enforcement.

101 Viz zprávy nevládní organizace Migeurop, např. výroční zpráva 2009–2010 Aux frontières de l’Europe: contrôles, enfermement et expulsions, dostupné na URL: <http://www.migreurop.org/article1776.html> [6. 1. 2012] nebo *Le livre noir de Ceuta et Melilla* (Migeurop, 2006), dostupné na URL: <http://www.migreurop.org/IMG/pdf/livrenoir-ceuta.pdf> [6. 1. 2012].

After the fall of communism and the opening of the state borders the “iron curtain” paradigm was adopted by the Czech society and became a widely used narrative framework. Since 2004 an array of publications has appeared and a TV documentary series about the “iron curtain” was broadcasted. On the other hand, the former border guards and their sympathisers, some of them associated in the nationalistic Clubs of the Czech Borderland, pursue the communist narrative of the state border protection and its embedment into the Czech collective memory. Hence the “iron curtain” as a central discourse and the “state border protection” as an overthrown story compete with each other for public attention and for space within this divisive Czech site of memory.